

NEVEN BUDAK

PRILOG VALORIZACIJI HUMSKO-DUKLJANSKOG
KULTURNOG PODRUČJA U PRVIM FAZAMA
NJEGOVA RAZVITKA (DO 12. ST.)

UDK 930.85(497.1)»—11«
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

Mr. Neven Budak
YU — 41000 Zagreb
Filozofski fakultet,
Đure Salaja 3

Autor u tekstu nastoji pokazati da se na humsko-duklyanskom prostoru oblikovala kultura s takvim specifičnostima koje nam dopuštaju da govorimo o zasebnom kulturnom krugu. Specifičnosti i visoke vrijednosne razine odražavale su se u književnosti, likovnoj umjetnosti i arhitekturi. Autor zatim daje neke napomene o nosiocima kulturnog razvitka. Pitanje smatra važnim zbog utjecaja na proučavanje srednjovjekovnih etnogeneza, u kojima je kultura imala vrlo važnu ulogu.

Današnji historičari (u najširem smislu te riječi), skloni, poput svih suvremenih znanstvenika, pojednostavljivanju, ujednačavanju, shematiziranju, razlikuju najčešće u ranosrednjovjekovnom prostoru omeđenom hrvatskim i srpskim etnosom upravo samo ta dva »naroda« i, shodno tome, samo dvije kulture čiji su oni nosioci. S jedne strane, bila bi to hrvatska, primalac i stvaralac pretežno zapadnih idejno-materijalnih tvorevina, s druge pak srpska, uključena u bizantski civilizacijski krug. Naše je srednjovjekovlje, međutim, bilo bez sumnje bogatije i raznovrsnije, poznavajući etničke jezgre i kulturna žarišta koja se u to doba nije moglo olako uključiti (premda niti naprečac izdvojiti) u jedno od obiju snažnih etno-polito-kulturnih središta. Takvo je područje, čije je značenje umnogome preraslo lokalni karakter, bilo humsko-duklyansko.

a) *Književni krug*

O počecima se južnoslavenske književnosti i pismenosti raspravljalo mnogo ne samo u književnopovijesnoj znanosti već i u historiografiji.¹ Di-

¹ Sva se literatura, pa čak ni ona najvažnija, ne može ovdje navesti, te upućujem na tri rada koja mogu poslužiti kao osnova daljem upoznavanju literature: N. Klaić, *Historijska podloga hrvatskog glagoljaštva*, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 4/1965 (isti članak u časopisu *Slovo*, 15—16/1965); V. Štefanić, *Hrvatska književnost srednjega vijeka*, *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knj. 1, Zagreb 1969; E. Hercigonja, *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 2, Zagreb 1975.

hotomija se gledišta očitovala u različitim shvaćanjima o prostoru na kojemu se glagoljica isprva pojavila, jednako kao i slavensko bogoslužje: izjednačavalo ga se ili s hrvatskim državnim teritorijem u užem smislu, dakle podređenim ninskoj biskupiji, ili pak s dijecezama dalmatinskih biskupa, tradicionalno usmjerenih istočnoj crkvi. U novije je vrijeme i književnopovijesna znanost prihvatila teoriju što ju je razradila Nada Klaić, a po kojoj prve glagoljaše valja tražiti na Kvarneru, izloženom bizantskom i protureformnom utjecaju.² Takvo je zaključivanje osnažio i relativno velik broj najstarijih glagoljskih spomenika na istarsko-kvarnerskom tlu.³

No, već je Miho Barada prije mnogo godina upozorio na jedan od ključaka Splitskog sabora 928, a koji bi mogao upućivati na drugačije viđenje areala najranijeg rasprostiranja slavenskog bogoslužja i pismenosti.⁴ U tekstu tog zaključka kaže se: »A ostale crkve koje su na istoku, tj. stonska, dubrovačka i kotorska, neka potpuno u svojim sjedištima i granicama u svemu slijede nauku kršćanske vjere.«⁵

Baradino upozorenje nije u znanosti bilo prihvaćeno, iako se nikako ne može poreći njegova utemeljenost u izvornom materijalu. Ovaj se saborski zaključak mora, naime, dovesti u vezu s razlogom za sazivanje sabora što ga je papa Ivan X. naveo u svojem pismu nadbiskupu Ivanu i njegovim sufraganima.⁶ Papa upozorava adresate na opasnost širenja »Metodove doktrine« i nalaže biskupima da se ne usude skrenuti od učenja njegovih izaslanika, tj. neka službu Božju obavljaju prema običajima rimske crkve na latinskom, a ne na slavenskom jeziku. Iz papinih riječi razabire se da se pod pojmom doktrine ima smatrati zapravo upotreba slavenskog jezika, a ne neko krivovjerje zasnovano na Metodovu učenju. Ivan X, dakle, širenje krive doktrine upotrebljava kao povod sazivanju sabora, a u zaključcima iz 928. izričito se opominje biskupe Stona, Dubrovnika i Kotora da se u svojim biskupijama u svemu drže ispravnog nauka. Prema tome, prostor na kojemu se početkom 10. st. širilo slavensko bogoslužje treba u prvom redu tražiti na području južnodalmatinskih biskupija. Tome bi u prilog govorila i činjenica da se crkvena jurisdikcija samo tih triju dijeceza prostirala duboko u unutrašnjost, obuhvaćajući sve sklavinije južno od Neretve, s velikim i pretežnim brojem slavenskog pučanstva. Srednjodalmatinske su biskupije bile ograničene na gradove i otoke, gdje je u to vrijeme živjelo uglavnom romansko stanovništvo. Samo su na Krku i Cresu dalmatinski biskupi brinuli o većim skupinama Slavena, ali izravne potvrde o upotrebi slavenske liturgije za te biskupije nemamo sve do 11. st. Prema tome, na temelju usko historijske analize izvora možemo zaključiti samo to da se slavensko bogoslužje, a s njime i glagoljica, širilo u našim krajevima isprva na području Duklje, Travu-

² V. Štefanić (v. bilj. 1) 7—8; E. Hercigonja (v. bilj. 1) 18—19.

³ B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, Zagreb 1982.

⁴ M. Barada, *Episcopus Chroatensis, Croatia sacra*, 1931, 211—214. Upozoravam napose na str. 214.

⁵ N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb 1972, 36; ista, *Historia Salonitana maior*, Beograd 1967, 104.

⁶ N. Klaić, 1967 (v. bilj. 5), 95.

nije i Zahumlja, iako relativno velik broj najranijih glagoljskih natpisa na istarsko-kvarnerskom području upućuje i na ranu pojavu glagoljice na sjevernom Jadranu.

S takvom se interpretacijom slaže teza K. Horáleka da je glagoljica dospjela u Hrvatsku iz Bugarske, i to ne prije 10. st.⁷ Možemo li u tom slučaju smatrati suvišnima sve hipoteze o tome kako su Metodovi učenici, otkupljeni na trgu robova u Veneciji, dospjeli u Hrvatsku, odnosno je li sam Metod na proputovanju ondje posijao sjeme glagoljice? Premda je jednostavno rješenje obično najprivlačnije, prodiranje glagoljice u nas izgleda nije tako jednoznačno. Čini se, naime, da su na Kvarner neki tekstovi doprli ipak u ranijim fazama izravno iz Moravske.⁸ Usprkos tome možemo pretpostaviti da je taj sloj tek manji dio temelja glagoljičke pismenosti što se u prvom redu gradi pod utjecajima iz Bugarske. Prateći tokove, nažalost nedovoljno dokumentirane, kojima se presađivanje tih utjecaja obavljalo, ne bismo smjeli izgubiti iz vida plovni put uz istočnu jadransku obalu, najvažniju komunikacijsku liniju tadašnje Evrope, što je povezivala Veneciju i Carigrad. Taj je put, prirodno, imao svoje postaje u gradovima na obali, a na njega se nadovezivala i tada najvažnija cesta na Balkanu, *Via Egnatia*, prolazeći, od Drača k Solunu, kroz središnje krajeve Makedonije. Mislim da bi bilo pogrešno tražiti pravce širenja kulturnih veza izvan tih gospodarskih i vojnih arterija. U tom bi se slučaju prednost morala dati kudikamo manje propulzivnim putovima, što su kao okomice na jadransku pomorsku magistralu bili nosioci lokalne razmjene u unutrašnjosti poluotoka.

U svjetlu saborskog zaključka iz 928, možemo zasebnom etapom magistrale kojom se glagoljica prenosila na sjever smatrati Duklju, ili šire humsko-duklijansko područje. Nema sumnje da nam samo jedna odredba sinoda ne bi bila dovoljna da Duklju proglasimo onim žarištem iz kojega se najranija slavenska pisana riječ širila u ostale naše krajeve. Postoji li, dakle, još argumenata tome u prilog?

Pisac Barskog rodoslova istakao je na početku svoga djela da je njegov original bio sastavljen na slavenskom, u što nemamo razloga sumnjati.⁹ Već bi i samo postojanje takva historiografskog djela svjedočilo o visokoj razini pismenosti u Duklji, čak da njegova analiza nije pokazala postojanje nekoliko njegovih izvornih predložaka, od kojih su neki bili nesumnjivo pisani slavenski, dok se za neke druge to može pretpostaviti.

Slavensko je sigurno bilo žitije sv. Vladimira, koje Pop Dukljanin donosi samo u skraćenoj verziji, a koje izravno ilustrira dosege dukljanske književnosti u 11. st.¹⁰ Slavenska su bila i žitija sv. Ćirila i Metoda, kojima se Dukljanin također služio. On sam izričito navodi još jednu slavensku knjigu, *Liber Methodius*, koja se odnosila na zakonodavnu djelatnost vladara, a koja bi se, po nekim autorima, mogla poistovjetiti s Metodovim prijevodom Nomokanona. Bez obzira na to, prihvatimo li takvo tumače-

⁷ K. Horálek, Korěny charvátsko-hlaholského písmenictví, *Slavia*, 19, Praha 1949/50, 285—292.

⁸ E. Hercigonja (v. bilj. 1), 47.

⁹ Ljetopis Popa Dukljanina, Zagreb 1950, 39 (dalje: LJPD).

¹⁰ Različita mišljenja vidi o tome u LJPD, 34.

nje ili ne, moramo uočiti pojavu Metodova imena u Duklji, na prostoru na kojemu se, prema zaključku Splitskog sabora, širila kriva (Metodova?) doktrina. Podudarnost je dovoljno velika, a da ne bude slučajna.

U Barski je rodoslov uključen i tekst Trebinjskog rodoslova, nastalog možda u 10. st., za koji se smije barem pretpostaviti da je također bio pisan slavenskim jezikom. Od ostalih predložaka, na temelju kojih su nastali neki drugi dijelovi Rodoslova, kao potencijalno slavenske mogli bismo označiti legendu o Radoslavu, koja je po mišljenju Mošina bila književno obrađena već prije uklapanja u Rodoslov.¹¹

Prema tome, pretpostavljena bogata slavenska podloga Barskog rodoslova upućuje na razvijenu slavensku književnost u Duklji i eventualno Travunji. čiji počeci sežu u 9. stoljeće.

Dakako, osnovni bi prigovor ovoj tezi mogao činiti nedostatak sačuvanih glagoljskih spomenika. Činjenica je da nam danas nije poznat nije-dan glagoljski kameni natpis s tog područja, iako glagoljska slova u inače ćirilicom Humačkom natpisu dopuštaju mogućnost postojanja glagoljske epigrafije barem u Zahumlju.¹² Potvrde koje nam valja naći, međutim, u daleko se većoj mjeri nalaze u sačuvanim glagoljskim i ćirilicim rukopisima.

Tako su npr. Mihanovićev i Grškovićev fragment Apostola izravna svjedočanstva upotrebe glagoljice »u prijelaznoj zoni između oble (makedonske) i ugate (hrvatske) glagoljske grafije (Zeta, Duklja, Hum)«. ¹³ Svoju glagoljsku podlogu otkriva nam i Miroslavljevo evanđelje posljednom upotrebom slova »đerv«, koje nalazimo u glagoljskim rukopisima, ali ne i u ćirilskim raške redakcije (Vukanovo evanđelje).¹⁴ Na istu glagoljsku tradiciju Miroslavljeva evanđelja upućuje i Dimitrije Bogdanović,¹⁵ dok Slavko Vukomanović upozorava na glagoljske predloške ćirilskih rukopisa čak i u Srbiji,¹⁶ što se ponovo može objasniti njihovom transmisijom iz humsko-dukljanskog kruga. Napokon, ustanovljeno je da popovi glagoljaši u Dubrovniku 14. stoljeća svoju djelatnost temelje i na znatno starijim vezama glagoljice i ćirilice na humsko-dukljansko-bosanskom području.¹⁷ Presudnim dokazom u prilog toj tvrdnji smatram najnoviju analizu Kijeveskih i Sinajskih listića, što ju je izvršila Marija Pantelić.¹⁸ Paleografskom i sadržajnom analizom došla je do značajnih rezultata, od kojih spominjem samo neke, za ovaj rad najvažnije: a) sadržajno (istočni i zapadni utjecaji u liturgiji) i paleografski oba se fragmenta uklapaju u produkciju ovog područja, čije odraze nalazimo i u kasnijim bosanskim gla-

¹¹ LJPD, 29—33; o latinskoj, odnosno slavenskoj podlozi Dukljaninova djela vidi i L. Steindorff, »Liber Methodius«, Überlegungen zur kyrillomethodianischen Tradition beim Priester von Dioclea, Münster 1985 (rukopis predan u tisak, nažalost nemam podataka o publikaciji).

¹² B. Fučić (v. bilj. 3), 200.

¹³ E. Hercigonja (v. bilj. 1), 51.

¹⁴ St. M. Kuljbakin, Paleografska i jezična ispitivanja o Miroslavljevu jevanđelju, Sremski Karlovci 1925, 19, 111.

¹⁵ Istorija srpskog naroda, knj. 1, Beograd 1981, 219.

¹⁶ Enciklopedija Jugoslavije, knj. 3, Zagreb 1984, članak: Ćirilica, 338.

¹⁷ E. Hercigonja (v. bilj. 1), 250.

¹⁸ M. Pantelić, O Kijeveskim i Sinajskim listićima, *Slovo*, 35, 1985.

goljskim i ćirilskim rukopisima, b) pripisi Kijejskim listićima i Sinajskom liturgijaru pisani su istom rukom, što dokazuje da su bili u upotrebi krajem 11. i početkom 12. st. na istom, humsko-dukljanskom području i c) ćirilicom ispisana imena pokojnika u Sinajskom liturgijaru, napose žensko ime Petruniê, upućuje na to da je rukopis nastao negdje na dubrovačkom području, na kojem se štovala sv. Petronila.

Potvrde li se ovi rezultati kao točni, ne bismo više uopće trebali sumnjati u to da se glagoljica stala isprva upotrebljavati upravo na područjima stonske, dubrovačke i kotorske biskupije, te da se tamo već od kraja 9. st. razvijala slavenska pismenost, ili, bolje, književnost.

Njezine bi neposredne korijene valjalo tražiti u djelovanju prognanih Metodovih učenika. Poticaji su svakako dolazili s istoka, ali se ubrzo uspostavio i obrnuti protok iz glagoljaškog kruga sjevernog Jadrana.¹⁹

U traženju vremena prvog dodira humsko-dukljanskih Slavena s glagoljicom ne bismo smjeli zaboraviti na još jednu mogućnost: 867. god., četiri godine nakon dolaska Konstantina i Metoda u Veliku Moravsku, Bizant učvršćuje svoje pozicije na istočnom Jadranu. Uspješna intervencija bizantske flote nakon razbijanja arapske opsade Dubrovnika omogućila je Baziliju I. da se izravnije umiješa u unutrašnje prilike sklavinija. Nije li on već tada iskoristio postignuća slavenskih apostola kao sredstvo širenja svojega utjecaja i ovdje, na jugu? Nije li Metodov prijevod Nomokanona poslužio presađivanju bizantskih pravnih normi među jadranske Slaveni i prije no što su Metodovi učenici protjerani iz Moravske?

Veoma je važno konstatirati da se književna, ali i grafijska tradicija, transmitirala ne samo duž obale nego od nje i u unutrašnjost logikom koju su slijedile sve kulturne, gospodarske i migracijske veze. Stoga je potpuno opravdana Bogdanovićeve tvrdnja po kojoj je Mirosavljevo evanđelje »spomenik koji otkriva i razrešava poreklo bezmalo sve ćirilске pismenosti u srednjovekovnoj Bosni. Svi ćirilski rukopisi iz Bosne XIII—XV veka konzerviraju s veoma malim razlikama neke osobine onog pravopisa koji je zastupljen u Mirosavljevom jevanđelju, a tekstološki se izvode iz makedonsko-glagoljske tradicije.«²⁰ Što se tiče grafije, potrebno je pogledati prostor na kojemu se upotrebljavala bosančica: ne ulazeći u dublje analize toga zapadnog oblika ćirilice, dovoljno je ustanoviti da se ona u osnovi širila tamo gdje i književnost zetsko-humske redakcije (Hum, Bosna), da bi potom, kao i ova, slijedila jadransku magistralu, javljajući se na čitavom prostoru do Istre.²¹

Osim slavenske, na humsko-dukljanskom je području egzistirala i latinska književnost. O tome nas, među ostalim, obavještavaju epitafi pisani leoninskim srokom, nastali u 11. i 12. st. u Baru.²² U gradskim su sredinama nastajale legende poput one o Andreaciju i Teodori u Kotoru, ili pak Pavlimiru — Belu i nastanku grada u Dubrovniku. Legenda o Pavli-

¹⁹ V. Štefanić (v. bilj. 1), 12; E. Hercigonja (v. bilj. 1), 47, 50, 51.

²⁰ Istorija srpskog naroda, knj. 1, 227.

²¹ Enciklopedija Jugoslavije, knj. 2, Zagreb 1982, članak: Bosančica, 88.

²² Istorija Crne Gore, sv. 1, Titograd 1967, 429—430.

miru ujedno je primjer rušenja jezičnih barijera i prihvaćanja latinskih legendi u slavenskoj sredini. Naposljetku, i samo je Dukljaninovo djelo doživjelo sličnu sudbinu.

Po porijeklu latinski predlošci Barskog rodoslova upućuju na još jedan pravac komuniciranja kojim su se prenosile ideje, roba i ljudi: bila je to veza između nasuprotnih jadranskih obala. Prva su poglavlja građena na podacima što ih nude izvori nastali u samostanu Monte Cassino. Ta se činjenica izravno može povezati uz vijest o odličnom mužu Savinu, rodom Dalmatincu, koji je 1123. uspostavio vezu između čuvene opatije i svoje domovine, poslavši u Dalmaciju tri monaha s raznim rukopisima.²³

Zanimljivo je da se ta povezanost obiju obala u ranom srednjem vijeku može mnogo bolje dokumentirati za njihove južne dijelove, od Neretvanske kneževine niže. Dovoljno je prisjetiti se slavenskih pohoda na Sipont i Bari, Berigoja i veze sa samostanom na Tremitima, Monte Cassina; kasnije pak Normana, crkvene podređenosti Kotora Bariju. Analiza likovne produkcije na promatranom prostoru samo još bolje ilustrira te veze.

U duhu kulturnog ozračja, u kojem su se križale težnje Istoka i Zapada, u kojem su slavenska djela kolala na svom putu iz Makedonije u Hrvatsku i iz Hrvatske na istok, a latinska doticala iz nasuprotne Italije, zaustavljajući se u za njih prijemljivoj sredini romanskih gradova, valja promatrati i podatak iz pisma pape Aleksandra II, upućenog barskom nadbiskupu, u kojemu se govori o samostanima Latina i Grka, odnosno Slavena.²⁴ Bez obzira na to što je pismo najvjerojatnije falsifikat nastao u 12. st., ono nam potvrđuje ispravnost slike o raznovrsnosti tadašnje kulture u Duklji, u kojoj su ravnopravno opstojali slavenski i latinski jezik sa svojim podjednako razvijenim književnostima. Pozovimo se još jednom na Hercigonju: »Nije za povijest hrvatske kulture — i duhovnog ozračja glagoljaštva posebice — od mala značenja podatak da su ovdje u 12. pa i 13. stoljeću posljedice crkvenog raskola manje opterećivale svijest ljudi nego što bi se moglo pretpostaviti polazeći od kasnije ustanovljenih, očvrstelih demarkacija, kategorija mišljenja i odnosa«. U tom smislu Hercigonja upozorava na prožimanje tradicija latinskog i grčkog kulturnog kruga u sferi nove, slavenske duhovnosti, s njezinom prvotnom funkcijom veznog činioca.²⁵

Kako se dosada u književnopovijesnoj znanosti rješavalo pitanje pripadnosti tekstova nastalih na humsko-duklijanskom tlu? Vjekoslav Štefanić je, npr., Bosnu, Zahumlje i Zetu smatrao istočnom periferijom hrvat-

²³ LJPD, 28.

²⁴ Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia (dalje: Doc.), ur. F. Rački, Zagreb 1877, 201.

²⁵ E. Hercigonja (v. bilj. 1), 52—53; I. Božić, jedan od autora knjige »Istorija Jugoslavije« (Beograd 1973°), iznio je svoje viđenje posljedica raskola, koje je donekle kontradiktorno, pa i u ponečemu sasvim krivo. Tako konstatira (81) da su tek rascjepom 1054. južni Slaveni u primorju i zapadnim krajevima došli pod utjecaj Zapada, što je bilo pojačano time što su se Hrvatska i Dalmacija »odavno nalazile pod vlašću ugarske krune, od početka okrenute Rimu...«. Kako je moguće naznaku »odavno« uskladiti s godinom 1054? Uz to, na istoj stranici (82), piše kako je jedini priznati jezik unutar katoličke crkve bio latinski, iako nekoliko re-
daka niže i sam spominje odobrenje Inocencija IV.

skog glagoljaštva,²⁶ dok je Benedikta Zelić-Bučan bila mnogo izravnija.²⁷ Bogdanović se u citiranom djelu očito nije mogao sasvim sigurno opredijeliti. Dok s jedne strane tvrdi kako je Barski rodoslov primjer početaka samostalne srpske književnosti (226), nekoliko redaka niže konstatira da je isto djelo »po svojim književnim osobinama i naročito po svojoj ideologiji sasvim po strani od glavnog toka srednjovekovne srpske historiografije i hagiografije«. Presmjela je i njegova tvrdnja da je raški pravopis u sekcijama dijaka Gligorija u Mirosavljevu evanđelju spona koja veže Hum, a preko njega i Bosnu s ostalim srpskim zemljama (227), kad se zna da se veza Bosne i Huma ostvaruje u jednakoj, ako ne i većoj mjeri preko pravopisa drugog pisara, koji je napisao nesrazmjerno veći dio teksta, i preko kojega se bosansko-humska književnost nadovezuje na stariju glagoljsku, odnosno makedonsku tradiciju. Bogdanović je svakako na pravom putu kad kaže da je književno djelo 10. i 11. st. opće dobro svih južnih Slavena, te da je upravo zbog toga ušlo u genezu svake posebne, nacionalne južnoslavenske književnosti (218).

Humsko-duklijsku, a shodno tome i bosansku književnost, možemo promatrati jedino izvan anakronističnih i isključivih srpskih ili hrvatskih okvira, kao izvornu kreaciju područja koje ima sve odlike samosvojnosti.

b) Umjetnički krug

Arhitektura je ovog područja, kao što je već dovoljno poznato u literaturi, rezultirala u gradnji sakralnih objekata predromanike zasebnom skupinom uglavnom jednobrodnih crkava s kupolom, čiji je najsjeverniji primjer Sv. Mihovil nad Dolom na Braču.²⁸ Najnoviji je prijedlog za tumačenje geneze ovog tipa gradnje iznio Igor Fisković, polazeći od rezultata proučavanja adaptacije kasnoantičke memorije na Majsanu.²⁹ Središnji položaj Majsana, koji je bio ne samo memorija, nego i cilj hodočasnika kroz sav srednji vijek, na važnom morskom putu i razmeđu istočnojadranskih zona, omogućio je širenje tamo zacrtanog građevno-prostornog sustava na južnodalmatinsko područje, ali i srednjodalmatinske otoke. Geneza se ovog tipa gradnje, dakle, može izvesti iz starokršćanske arhitekture, koja kontinuirano u longitudinalnom prostoru, i bizantskog utjecaja koji se očituje u centralnoj koncepciji, odnosno kupoli, mada ona ima više simboličko značenje, no što je neophodan element konstrukcije.³⁰

²⁶ V. Štefanić (v. bilj. 1), 16.

²⁷ B. Zelić-Bučan, Evanđelistar kneza Miroslava kao historijski izvor, *Marulić*, 1982/5 i 6.

²⁸ T. Marasović, Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split 1978; *Istorija srpskog naroda* 1, 236.

²⁹ I. Fisković, Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu, *Starohrvatska prosvjeta*, 15/1985. Autoru se u navedenom članku, ne njegovom krivnjom, potkrala greška kad je naveo da je rukopis mojega članka bio predan u tisak za »Historijski zbornik«.

³⁰ T. Marasović (v. bilj. 28), 86; B. Fisković (v. bilj. 29); M. Jurković, Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture, *Starohrvatska prosvjeta*, 15/1985.

Skulptura, koja prati arhitekturu, u svojoj se ranijoj fazi u velikoj mjeri podudara sa srednjodalmatinskom, da bi se u kasnijim slojevima pojavile razlike koje valja pripisati različitom razvoju i drukčijim mogućnostima obiju kulturnih zona.³¹ Čini se da je južnodalmatinska skulptura bila izložena utjecaju jake radionice u Dubrovniku, koji je pak s tuđom kulturnom produkcijom ostvarivao dodire različite od onih realiziranih u Zadru ili Splitu.³² Preko južnodalmatinske metropole prodirao je u unutrašnjost jači utjecaj Bizanta nego kroz srednjodalmatinske gradove. Čini se ipak da taj bizantski utjecaj valja razlikovati od onoga što ga je očuvala ranokršćanska tradicija i što se zadržao u donekle izmijenjenim oblicima u djelima rađenim u domaćoj tradiciji, npr. u Bosni.³³ Važnija, međutim, od vanjskih utjecaja u ovoj zoni, svakako je autohtonost rješenja iznalaženih u domaćoj tradiciji, što je mogla povremeno oslabiti, ali nikada nije bila sasvim prekinuta.

Nema sumnje da i u arhitekturi, kao i u pisanoj riječi, osim bizantskih valja tražiti i zapadne utjecaje, iako se kategorije »istočno« i »zapadno« diferenciraju u većoj mjeri tek s pojavom romanike.³⁴ Tragovi Zapada prisutni su i u rijetkim ostacima fresaka i iluminacijama rukopisa. Umjetnički uzori većine minijatura Mirosavljeva evanđelja potječu iz Apulije, a isto vrijedi i za nešto mlađe Hilendarsko evanđelje.³⁵ Mošin je čak ustvrdio da »u osamdesetim godinama XII veka na zetsko-humskom terenu izbija moćna struja zapadnog minijatorskog stila...«.³⁶ Upravo Mirosavljevo evanđelje dočarava prave osobine ovog kraja, stalnu prisutnost Istoka i Zapada: »... istorijsko-umetnička analiza spomenika razlučila je u njegovoj iluminaciji dva glavna sloja, vizantijski i romanički, uz tragove različitih istočnjačkih i zapadnjačkih uticaja, i utvrdila postojanje nekoliko heterogenih uzora kojima su se poslužili minijatori rukopisa.«³⁷

Zapadni je utjecaj još jače došao do izražaja u zidnom slikarstvu, tako da je ono u svojim rijetkim sačuvanim primjercima, od kojih je najpoznatiji onaj u Stonu, dijelom nosilo obilježje ranoromaničkog stila.

³¹ O skulpturi i arhitekturi tog vremena vidi općenito: G. Subotić, *Arhitektura i skulptura srednjega veka u Primorju*, Beograd 1963.

³² M. Jirković (v. bilj. 30).

³³ Isti, O bizantskom utjecaju i autohtonosti nekih likovnih rješenja na predromaničkoj pleternoj plastici Bosne i Hercegovine, referat održan na IV. kongresu povjesničara umjetnosti Jugoslavije, Sarajevo 1985 (u tisku u »Radovima« Centra za povijesne znanosti, Odjel za povijest umjetnosti 11, za 1987. godinu). O arhitekturi u Bosni i Hercegovini vidi tekst N. Miletić u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1984.²

³⁴ V. Korać, O prirodi obnove i pravcima razvitka arhitekture u ranom srednjem veku u istočnim i zapadnim oblastima Jugoslavije, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, VIII/2, Beograd 1964, 220.

³⁵ V. Mošin, *Minijature u ćirilskim rukopisima*, u: *Umjetnost na tlu Jugoslavije*, knj. *Minijatura*, Beograd-Zagreb-Mostar 1983, 41.

³⁶ Isto, 40; P. Anđelić (*Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1984², 507), također konstatira da »osim manjih utjecaja Bizanta i nekih drugih umjetničkih pravaca s Istoka, ove iluminacije imaju sve bitne osobnosti zapadnoevropske romanike. Po tome je Mirosavljevo evanđelje jedinstvena pojava na području čitave ćirilске pismenosti«.

³⁷ V. Mošin (v. bilj. 35), 40.

Na drugim su freskama pak očitiji bizantski tragovi, pa su freske dukljansko-humskog područja u pravilu rezultat miješanja istočnih i zapadnih stilova.³⁸ O slikarstvu se zaleđa, napose Bosne, u tim ranim fazama može malo toga reći, pa Kajmaković, na temelju analogije s ostacima kamenog namještaja (Blažuj, Glamoč), može samo pretpostaviti da se ono također izvodilo iz slikarstva srednjodalmatinskog, dubrovačkog i humsko-dukljanskog područja.³⁹ Nema sumnje da otkriće fresaka u dubrovačkoj katedrali nameće potrebu za revalorizacijom upravo Dubrovnika kao slikarskog središta, što se ujedno poklapa s rezultatima do kojih se došlo u istraživanju dubrovačke klesarske radionice.

Tragovi bizantskog slikarstva došli su do izražaja najviše u Sv. Tomi u Kutima i u Paniku.⁴⁰ Fragmenti fresaka iz Panika otkrivaju vezu njihova majstora s onim koji je slikao Sv. Iliju na Lopudu, a kojemu je zapadno, srednjodalmatinsko slikarstvo bilo jednako tako poznato kao i istočno. Po Kajmakovićevu sudu, upravo te nas freske upućuju na Dubrovnik kao centar onovremenog slikarstva.⁴¹

Specifična mješavina umjetničkih utjecaja slijedila je iste one putove u unutrašnjost kojima su išle glagoljica i bosančica: zapadne minijature na području ćirilске pismenosti nastavljaju tradiciju Mirosavljeva evanđelja u Bosni (Evanđelje Divoša Tihoradića, Manojlovo evanđelje, Nikoljsko evanđelje, Giljferdingov apostol).⁴² Arhitektura zaleđa svoje poticaje također dobiva s primorja, ona u Srbiji sve tamo do druge polovice 14. stoljeća.⁴³

Što možemo reći o karakteru južnodalmatinske umjetnosti? Sasvim je u pravu Đurić kad kaže da se nikakva srpska umjetnost ne može u vremenu od 9. do 11. st. izdvojiti iz cjelovite produkcije na području od Bojane do Cetine.⁴⁴ Fisković i Jurković istakli su kontinuitet arhitekture i kamenog crkvenog namještaja od kasne antike do razvijenog srednjeg vijeka. Upravo u tom kontinuitetu pojavile su se razlike između južnodalmatinskih i srednjodalmatinskih rješenja.⁴⁵ Podjednako snažni utjecaji Istoka i Zapada, u dodiru s autohtonom tradicijom čiji su nosioci bili gradovi, u prvom redu Dubrovnik, stvorili su južnodalmatinski tip umjetnosti, rasprostranjen uglavnom na onom istom humsko-dukljanskom prostoru (s nešto izraženijim pomakom prema zapadu), na kojemu je cvao samosvojni književni krug.

c) Nosioci kulture

U trenutku kada smo ustanovili postojanje autohtone kulture humsko-dukljanskog područja, postavlja se pitanje: tko su bili njezini nosioci,

³⁸ Z. Kajmaković, *Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1971, 35, 46, 97, 95.

³⁹ Isto.

⁴⁰ V. Đurić, *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Beograd 1975, 26.

⁴¹ Z. Kajmaković (v. bilj. 38), 98.

⁴² V. Mošin (v. bilj. 35), 41.

⁴³ V. Korać, *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd 1965.

⁴⁴ *Istorija srpskog naroda* 1, 230.

⁴⁵ M. Jurković (v. bilj. 30).

odnosno tko su bili stvaraoci, a tko konzumenti umjetničkih djela pisanog i likovnog izraza? Cjelovit bi odgovor zacijelo zahtijevao zasebnu studiju, dok je ovaj rad zamišljen kao skica problema i prijedlog odgovora. Pokušat ću stoga samo u grubim potezima ocrtati obje kategorije nosilaca kulturnog razvoja.

O etničkom i socijalnom porijeklu naših ranosrednjovjekovnih, predromaničkih stvaraoca, pisalo se mnogo i ovdje nema potrebe ponavljati sve, često krajnje oprečne teze.⁴⁶ U svjetlu najnovijih, ovdje već citiranih istraživanja, postalo je jasno da su graditelji i klesari porijeklom iz priobalnih gradova, odnosno njihove blizine, pri čemu etnička pripadnost pojedinca nije igrala nikakvu ulogu, te se umjetnost i ne može dijeliti na neku slavensku/hrvatsku, odnosno romansku. Ipak, ne može se sasvim odbaciti ni udio svećenika, arhitekata i planera,⁴⁷ koji su dolazili iz drugih sredina. Naime, ako nam to i nije izravno potvrđeno nekim zapisom, jasno je već i po širenju slavenske pismenosti, čiji su prenosioци mogli biti samo svećenici iz krajeva u kojima je glagoljica već bila u upotrebi, da su takve, makar brojem male, »intelektualne migracije« imale udjela u kulturnom stvaralaštvu ovog područja.

Situacija se donekle mijenja pojavom romanike, kad možemo jasnije uočiti vanjske utjecaje. Benediktinski red, reformiran ili barem oživljen, ostavio je posvuda tragove svoje graditeljske djelatnosti — bazilike, koje su u poletnom duhu novog vremena postale općeprihvaćeni arhitektonski tip, brišući ranije istaknute razlike graditeljstva obiju dalmatinskih zona. Veze benediktinskih zajednica, relativno brojnih na neretvanskim otocima, Bojani, te području Dubrovika, Kotora i Budve, s južnom Italijom bile su naročito jake u 11. i 12. st., u vrijeme postojanja dukljanske države.⁴⁸ Jedno od središta širenja reda bio je i samostan sv. Marije u Pulsanu na Monte Garganu⁴⁹, odakle se razvija i kult sv. Mihajla, čest u južnoj Dalmaciji.⁵⁰ Bliskost dijela sačuvanih južnodalmatinskih fresaka zapadnima, čak i francuskima, može se također zahvaliti djelatnosti toga reda.⁵¹

M. Pantelić najvjerojatnije s pravom povezuje ime Romald, zabilježeno u popisu umrlih u Sinajskom liturgijaru, s Romualdom, reformatorom benediktinaca i osnivačem kamaldoljana.⁵²

Bizantski se pak elementi u slikarstvu posredno svakako smiju vezati uz djelatnost samostana Grka ili Slavena, o kojima se govori u već citiranom falsifikatu.⁵³

⁴⁶ Ž. Rapanić, Istočna obala Jadrana u ranom srednjem vijeku, *Starohrvatska prosvjeta*, 15/1985.

⁴⁷ Isti, Donare et dicare (O darivanju i zavjetovanju u ranom srednjem vijeku), *Starohrvatska prosvjeta*, 14/1984.

⁴⁸ I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj, sv. 2, Split 1964, 371—530.

⁴⁹ Isto, 10.

⁵⁰ Ne treba, međutim, zaboraviti i na ranije širenje njegova kulta. Usp. M. Marasović-Alujević, Hagionimi srednjovjekovnog Splita, *Starohrvatska prosvjeta*, 15/1985.

⁵¹ Z. Kajmaković (v. bilj. 38), 74.

⁵² M. Pantelić (v. bilj. 18), 33.

⁵³ V. bilj. 24.

O tome da su pripadnici onog dijela srednjovjekovnog društva, što se označava nazivom *oratores*, bili nosioci i književne produkcije, ne može biti ni najmanje sumnje. Ne samo da nam je takva pretpostavka dopuštena na temelju prebogatih analogija, pogotovu kad govorimo o svetačkim legendama i životopisima, nego nam je to, u slučaju Barskog rodoslova, i izriječno potvrđeno. Otvoreno ostaje jedino pitanje stvaralaca junačkih epova, čije tragove nalazimo u istom djelu. Mišljenja o postanku niza priča što ih donosi Dukļjanin veoma se razlikuju,⁵⁴ ali se nipošto ne može nijekati da u sebi sadržavaju elemente usmene predaje, te je zacijelo u pravu Jagić kad tvrdi da je Dukļjanin zabilježio što je čuo od pjevača.⁵⁵ Uostalom, to izjavljuje i sam Dukļjanin, a u Luciusovu se tekstu i ne spominje da je bilo što pročitao, nego je djelo sastavio na temelju onoga što je čuo od otaca i staraca.⁵⁶ Odnos usmene predaje i zapisa treba možda i u ovom slučaju promatrati u svjetlu tumačenja što ih o tome daje Arnold Hauser.⁵⁷ On smatra da su pjesnici junačkih balada i epova crpili svoju građu iz kronika što su nastajale po samostanima; štoviše, da su minstrelji, izravno ili ne, bili u službi crkvene propagande, jer su njihove priče o svecima i junacima pokopanim u nekom samostanu, a recitirane pred samostanskom crkvom, služile skretanju hodočasničkih rijeka u promicano sveto mjesto. Po tome bi, dakle, i usmena predaja o junačkim i svetim djelima crpila svoje podatke iz historijskih vrela što su opisivala »stvarne« dogođaje. Uostalom, već je u literaturi uočeno da su legende u Dukļjaninovu djelu nastale dijelom na temelju historijskih podataka.⁵⁸

Umjetnost predromanike i romanike — to je Crkva.⁵⁹ Uz njenu su djelatnost vezane sve grane likovne i pisane umjetnosti, svjetovno ostvaruje izvjesna dostignuća tek u umjetničkom obrtu koji služi vanjskom obilježavanju posebnosti povlaštenih skupina. No, »potrošače« umjetničkih ostvarenja moramo ipak tražiti i među svjetovnim osobama, katkad upravo među njima:

»Zamoljen od vas, u Kristu ljubljena braćo i časni svećenici svete nadbiskupske stolice Dukļjanske crkve, kao i od mnogih staraca, a najviše od omladine našega grada, koja se naslađuje — kako to biva kod mladih ljudi — ne samo slušanjem ili čitanjem o ratovima već i učestvovanjem u njima, da prevedem sa slavenskog jezika na latinski spis o Gotima...«⁶⁰

Ovim riječima obrazložio je Pop Dukļjanin što ga je ponukalo da se u starosti prihvati teške zadaće prevođenja rodoslova u kojem su opisani porijeklo i djela dukļjanske dinastije. S izuzetkom pojedinih ulomaka,

⁵⁴ M. Bošković-Stulli, *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 1, Zagreb 1978, 70—73.

⁵⁵ V. Jagić, *Paralele i izvori naših narodnih priča*, u: *Djela Vatroslava Jagića IV*, Zagreb 1953, 295.

⁵⁶ LJPD, 39.

⁵⁷ A. Hauser, *Socijalna istorija umetnosti i književnosti*, knj. 1, Beograd 1966, 153—158.

⁵⁸ M. Bošković-Stulli (v. bilj. 54), 70—73.

⁵⁹ G. Duby, *L'arte e la società medievale*, Laterza 1982, 52.

⁶⁰ LJPD, 39.

opisani su uglavnom ratni podvizi, hrabrost, lukavstvo i vjernost (daka-ko, i njihovi antipodi) — vrline i mane viteškoga svijeta. Samo ponegdje, kao u prikazu Svatoplukova vladanja, pogotovu njegova sinoda, u spominjanju Konstantina ili tumačenju Vladimirove svetosti teme se približavaju duhovnom. Možemo ovdje zapaziti ne samo prodiranje viteštva u crkvenu umjetnost, vidljivo kroz prevagu viteških vrijednosnih kriterija u psihi pisca svećenika,⁶¹ nego, po sebi razumljivo, i postojanje viteškoga društva u Duklji 12. stoljeća.

Pop Dukljanin je pripadnik gradskog društva, ali nema sumnje da socio-ekonomski sustav Bara ne možemo uspoređivati s onime Dubrovnika ili gradova srednje Dalmacije. Njegovo uklapanje u zaleđe je intenzivnije, ne samo zbog istovjetnog političkog teritorija što ih veže, nego i, ako nam je dopušteno suditi na temelju Rodoslova, jedinstvenog feudalnog mentaliteta i osjećaja pripadnosti kraljevstvu. Uzalud ćemo tražiti neke sličnosti u odnosu Tome Arhiđakona prema Hrvatima ili prema ugarsko-hrvatskom vladaru i gledanjima Popa Dukljanina, iako obojica potječu iz gradskog društva i istog, crkvenog staleža. Ne bih rekao da je pritom presudna vremenska razlika među njima. Barsko je društvo vjerojatno u većoj mjeri dio feudalnoga svijeta no što je splitsko — otuda i nepodudarnost razmišljanja.

Prijevod »Kraljevstva Slavena« nastaje po želji svećenika, ali i staraca i mladeži Bara. Čini se da je najveći poticaj prevodiocu dala upravo ta posljednja skupina. Tko je ta mladež što voli ne samo slušati o ratu već i sudjelovati u njemu? Pod tim su terminom na Zapadu toga doba bili poznati upravo vitezovi, punoljetni plemići koji još nisu mogli preuzeti upravljanje imanjima, jer su im očevi bili na životu.⁶² Iako ih Dukljanin opisuje vrlo oskudno, ipak u njegovim »mladima« možemo nazrijeti iste one značajke koje su pripisivane zapadnim vitezovima: ljubav prema ratu i pričama o junačkim djelima.⁶³ Napokon, i sam karakter djela u kojem se često stereotipno ponavljaju nama dosadni opisi bitaka, odgovara sasvim duhu *chansons de geste* (dovoljno je prisjetiti se Pjesme o Rolandu⁶⁴). Kako su i one zapisivane kao predlošci za deklamiranje, a ne za čitanje, ne bismo li smjeli pomisliti da je sličnu funkciju imalo i Dukljaninovo djelo, to više što on i sam u uvodu posvećuje veću pažnju slušanju nego čitanju? Ne bi li se, karakterom djela, namijenjenom rasonodi, mogla objasniti za historiografsko djelo čudna činjenica, da se nigdje, pa ni uz stvarne historijske događaje, ne spominje nijedna godina? Vrijeme ionako nije bila odlučujuća kategorija viteškoga doba. Spominjanje godina vjerojatno bi samo suvišno opterećivalo i deklamatore i slušače. Nisu li tek humanisti, pripadnici gradskih društava — dovoljno udaljeni od viteške kulture — shvatili djelo kao historiografsko i time opteretili suvišnom i krivom kritičnošću i naš odnos prema njemu? *Ljetopis* očito ne pristaje uz sadržaj i stil onoga što nam

⁶¹ G. D u b y (v. bilj. 59) potanje obrađuje problem prodiranja viteškog duha u Crkvu; vidi i i M. B l o c h, Feudalno društvo, Zagreb 1958, 103. i dalje.

⁶² G. D u b y (v. bilj. 59), 50.

⁶³ M. B l o c h (v. bilj. 61), 106—113, 346—367.

⁶⁴ P es m a o R o l a n d u, Beograd 1981².

je Dukļjanin ostavio, *rodoslov* je nešto bolja, ali također ne najsretnija oznaka. Možda bi ipak djelu najbolje odgovorao naziv što mu ga je dao sam autor (ili prevodilac?): Kraljevstvo Slavena?

No, ako je prijevod nastao za potrebe barskoga društva, slavenski je izvornik očito sastavljen za potrebe zaleđa, iz čega se pak mora zaključiti da je i ono poznavalo društvene klase sličnih kulturnih potreba. Bilo bi pretenciozno tvrditi da su kraljevi, njihovi župani i vitezovi znali čitati, ali su svakako znali slušati, a očito je postojala i potreba iznalaženja korijena dinastije što dublje u prošlosti. Govoreći o odnosu društva prema prošlosti i pisanju »historiografskih« djela, Bloch tvrdi: »Među bavljenjima, koja su bila draga Srednjem vijeku, povijest je imala dovoljno veliku ulogu, da nam, po svom nejednako bujnom razvoju, posluži kao barometar općeg kulturnog razvoja«⁶⁵. Pridodamo li činjenici da je na dukļjanskom dvoru postojala potreba za obraćanjem povijesti, sav onaj izravno ili neizravno sačuvani fond pismene i usmene književnosti, ne možemo nijekati da je Dukļja, odnosno humsko-dukļjansko područje, dostiglo kulturnu razinu s kojom se na slavenskom jugu mogla usporediti još jedino kultura dalmatinskih komuna. Objašnjenje se dijelom treba tražiti i u činjenici da se u Hrvatskoj sjedište centralne vlasti preselilo izvan granica države, dok je u Srbiji i Bosni bilo tek u stvaranju. Bez okupljališta i generatora što ga predstavlja dvor, ne mogu ni nastati djela tipa Kraljevstva Slavena.

Na humsko-dukļjanskom području posebno su mjesto među nosiocima i korisnicima kulture imali gradovi Dubrovnik i Kotor. O utjecaju dubrovačke kulture na okolicu, kroz sav rani srednji vijek, već je bilo govora. Sličnu je ulogu, iako u manjoj mjeri, obavljao i Kotor. Razina umjetnosti u gradovima bila je, zahvaljujući kontinuitetu i intenzivnijim (ili izravnijim) kontaktima s mediteranskim zemljama, viša nego u zaleđu. Taj nivo ipak nije bio rezultat samo ponude nego i potražnje: koncentracija novca, a time i mogućnost investiranja u umjetnička djela, bila je u gradovima viša. Osim toga i trgovci su, upoznati s kulturom velikih središta, zasigurno postavljali pred izvođače više zahtjeve.⁶⁶ Napokon, u gradovima je postojala i aristokracija čiji su pripadnici putovali barem u diplomatske misije. Nema sumnje da je upravo njezin sofisticirani ukus uvjetovao kvalitetu umjetničkih ostvarenja. No, nedostatak izvornog materijala, kao i radova s područja socijalne historije umjetnosti, onemogućuje nam stvaranje jasnijih predodžbi o utjecaju pojedinih društvenih kategorija gradskog stanovništva toga vremena na likovnu i književnu produkciju.

⁶⁵ M. Bloch (v. bilj. 61), 115.

⁶⁶ O trgovini duž naše obale u ranom srednjem vijeku imamo više svjedočanstava. Tako Konstantin Porfirogenet piše o tome da su Hrvati svoje lađe u doba mira koristili za trgovanje (Doc. 398). Vjerojatno je i zadarski prior Andrija koristio svoju lađu u istu svrhu (Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. I, Zagreb 1967, 27), a o trgovini servima imamo čak nekoliko podataka (N. Budak, Trgovina radnom snagom na istočnom Jadranu — razvoj i značaj, *Historijski zbornik*, 37/1984, 105—106).

Cilj ovoga rada bio je ukazivanje na potrebu revaloriziranja stupnja što ga je humsko-dukljanski prostor postigao u društvenom i kulturnom razvitku (jedno je, dakako, nedjeljivo od drugoga). Neki izneseni prijedlozi stoga su u prvom redu hipoteze što je, zbog oskudnih informacija kojima raspolažemo, ionako sudbina većine tumačenja ranosrednjovjekovnih pojava u nas. Pogotovu kad se radi, kao u slučaju širenja glagoljice i slavenske liturgije, o specifičnim fenomenima. Ipak smatram da se već sada može zaključiti kako je kulturna razina humsko-dukljanskog prostora bila do sada potcjenjivana ili previđana, dok se s druge strane nisu uočavale, ili se nisu željele uočiti posebnosti tamnošnje kulture, što nam omogućava, mislim, da govorimo o zasebnom humsko-dukljanskom kulturnom krugu 9. do 12. stoljeća.

Predstavlja li ta kultura korijen bez stabla? Je li njezin razvoj bio prekinut širenjem srpskog, odnosno hrvatskog političkog i kulturnog kruga, ili bismo njezine izdanke mogli pratiti i kasnije, ako nigdje drugdje, a ono barem u Bosni? Pitanje nije bez važnosti, jer je kultura, uz državu, faktor koji u srednjem vijeku odlučujuće utječe na formiranje naroda. Da bi se mogao dati odgovor na to pitanje, potrebno je obaviti još mnogo istraživanja.

Rad prihvaćen za tisak 18. studenoga 1986.

Résumé

LA VALORISATION DE LA RÉGION CULTURELLE DE HUM-DUKLJA DANS LES PREMIÈRES PHASES DE SON DÉVELOPPEMENT (JUSQU'AU 12e SIÈCLE)

L'idée qu'il n'existait que deux ethnies: Croate et Serbe, prodominait dans l'historiographie qui étudiait jusqu'à présent les relations ethniques, au haut moyen âge dans nos pays du centre. L'auteur s'efforce de briser ce schéma considérant qu'il existait simultanément d'autres noyaux ethniques, qui n'ont pas réussi à se développer en ethnies distinctes. Le développement culturel est d'une grande importance pour l'identification de ces noyaux car la culture et quelques autres facteurs exercent une influence directe sur la formation et l'identification des ethnies. Prenant l'exemple de l'espace de Hum-Duklja, l'auteur le montre ainsi qu'il s'efforce de mettre en valeur les acquisitions culturelles de cette région en tant qu'aire culturelle distincte, qui a influencé la création d'une ethnie autochtone.

Il s'efforce de prouver au cours de ses travaux que l'alphabet glagolitique et la liturgie slave ont justement commencé à se répandre parmi les Slaves du Sud sur cet espace, ce dont témoignent les décisions des conciles de l'Eglise, tenus à Split en 925 et en 928. Bien qu'il ne subsiste pas de monuments glagolitiques de cette époque, il y a cependant des traces plus récentes (feuillet de Kiev, fragment du Sinaï, inscription de Humac, évangélaire de Miroslav), qui attestent clairement l'usage de l'alphabet glagolitique aux 10e et 11e siècles sur l'espace considéré.

Les racines de la littérature slave sont également visibles dans la généalogie de Bar (Chroniques du prêtre de Duklja). Cet ouvrage est composé de fragments de chroniques et de légendes de la tradition et des connaissances de l'écriture slaves.

La spécificité de cette aire peut également être définie dans les arts plastiques (sculpture et peinture) et dans l'architecture, où il y a un mélange évident d'influ-

ences orientales et occidentales. Dans l'architecture, ceci se manifeste, par exemple, dans les églises à nef unique surmontées d'une coupole, type qui n'est connu chez nous que dans cette région.

Le centre à partir duquel se sont répandues les influences artistiques et, en partie littéraires de l'aire de Hum-Duklja, fut Dubrovnik, centre urbain le plus évolué dont la continuité datant de la basse antiquité est évidente.

L'auteur analyse aussi les porteurs du développement culturel dont les plus importants furent les bénédictins. Ils étaient entre autres les médiateurs dans les échanges culturels avec les rivages italiens d'en face, particulièrement florissants dans la région Adriatique méridionale à l'époque romane.

Des traces des activités des ménestrels sont indistinctement visibles dans l'ouvrage du prêtre Dukljan.

Mais si les créateurs étaient en majeure partie des gens de l'Eglise, les »consommateurs« faisaient généralement partie de la population civile. Certes, il est nécessaire d'approfondir encore la notion de compagnie de chevaliers en Duklja, au 12e siècle, puisque les tenants de la classe des chevaliers représentent justement le meilleur public potentiel.

Les villes côtières jouent également un rôle dans le développement culturel, mais il y a entre elles de grandes différences de niveau de développement, par exemple entre Dubrovnik et Bar lequel appartient davantage au monde féodal de l'arrière-pays.

Les propositions exposées ici ne sont en général que des hypothèses, ce qui est le sort de la plupart des phénomènes du haut moyen âge chez nous à cause du manque de sources épistolaires, surtout quand il s'agit de problèmes plus ou moins spécifiques comme l'apparition de l'alphabet glagolitique. Il est pourtant clair que le niveau culturel de l'espace de Hum-Duklja a été mésestimé et que l'on ne l'a pas vu, ou que son identité a été niée. L'auteur considère que l'on peut parler d'une aire culturelle spécifique de Hum-Duklja.

Cette culture représente-t-elle une racine sans arbre? Son développement a-t-il été interrompu par l'expansion de l'aire politique, respectivement culturelle croate ou serbe ou bien pourrions-nous suivre également plus tard ses ramifications? Cette question n'est pas sans importance car à côté de l'Etat qui décide, la culture a eu également une influence sur la formation du peuple au moyen âge. De nombreuses recherches sont encore nécessaires pour pouvoir donner une réponse.